

Б. М. СҮЙЕРҚҰЛ

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ ЖАЙЫНДА**

(ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МАТЕРИАЛЫНДА ЗЕРТТЕУ)

Лингвистикада тілді сипаттау барысында ұғымдық категорияларға жүгінудің маңыздылығы жөнінде Б. А. Серебренников, Г. В. Колшанский, Г. А. Климов, Ю. Д. Кацнельсон т.б. ғалымдардың еңбектерінде айтылған. Б. А. Серебренниковтың пікірінше, әрбір тілде ондаған әмбебап белгілер (универсалийлер) болады. Солардың негізінде тіл әлемдегі көптеген өзге тілдермен бір топқа біріге алады, яки ұқсастырылады. Ол үшін аталмыш белгілердің (ғалым оларды «ықтимал классификациялық белгілер» деп атайды) тізімін немесе «сүзгісін» жасау керек. Ұғымдық категориялар адамның өмірлік тәжірибесінің нәтижесі болып табылады. Олар санада орныққандықтан кез келген уақытта түрлі тілдерді сипаттау барысында пайдалануға болады [1, 35].

Негізгі ұғымдық категориялар тілдік құрылымның әмбебап компонентінің өзегін құрайды. Бұл әмбебаптық сипаттың бастауы (қайнар көзі) объективті болмыстың адам санасында бейнелену заңдылықтарында жатады. Яғни оның түптамыры әлемнің, ғаламның біртұтастығы мен адамдардың өмірі, тіршілік әрекеті барысында оларды қабылдауындағы ұқсастықтарға барып тіреледі. В. Н. Ярцева бұл универсалийлерді ірілендіріп, ұлғайтып, оларға тек аса ауқымды да жалпы категорияларды жатқызу қажет деп санайды [2, 40].

Құбылыстар әлемінен біз қандай да бір категорияларды олар көзімізге анық көрініп тұрғандықтан бөліп алмаймыз, керісінше, дүние біздің көз алдымызда алуан түрлі әсерлердің калейдоскоптық ағыны сияқты тұрады, оны біздің санамыз ұйымдастыруы тиіс, ал бұл – біздің санамызда сақталатын тілдік жүйе арқылы жүзеге асырылады. Басқаша айтқанда, біздің когнитивтік санамыз бен тілдік санамыз астаса отырып, айналадағы дүниенің ойсуретін жасайды. Бұл – адам санасындағы ғаламның тілдік бейнесі.

Тілдегі *атауыштық бірліктер* екі топқа бөлінеді: *заттық* (зат есімдер) және *белгілік* (етістіктер, сын есімдер, үстеулер) мәндегі сөздер.

1-топтағы бірліктердің мағыналарын семантикалық зерттеулерде *идентификациялаушы* немесе *денотативтік* мағына деп, ал 2-топтағы сөздердің мағыналарын *предикативтік* яки *сигнификативтік* мағыналар деп атау қалыптасқан. Осындағы предикаттық лексиканың өзегін етістіктер құрайды. Олардың семантикалық тұрғыдан топтастырылуымен белгіге негізделген мағыналардың негізгі типтері, сондай-ақ сөйлемдердің аса маңызды типтері байланысты болады.

Етістіктер классификациясының ең кең таралған түрі – оларды *қимыл-әрекет етістіктері* және *қалып-күй етістіктері* деп бөлу. Қазіргі лингвистикалық позициялар тұрғысынан бұлайша карама-қарсы қою Ф. Данеш, Т. А. Келдібекова сынды зерттеушілердің еңбектерінде негізделген. Чех ғалымы Ф. Данеш барлық етістіктерді мағынасы бойынша: а) бейакционалды (статикалық және динамикалық); ә) акционалды (процессуалдық және оқиғалық) деп бөледі. Т.Келдібекова етістіктің жалпы категориялық мағынасы ретінде танылатын *қимыл-әрекетті нақ әрекет-қимыл* мен *қалып-күйге* бөлінеді деп санайды [3]. Бұл екеуі (әрекет пен күй-қалып) етістіктердің ең басты, негізгі лексика-грамматикалық топтарының өзегін құрайды. Зерттеуші *акционалды* етістіктерге семантикасында белсенділік, мақсаттылық және каузативтілік компоненттері бар объектілік (объектілік-субъектілік) етістіктерді жатқызады; ал *бейактивті* (қалып-күй) етістіктерге барлық қалған бірліктер жатқызылмақ.

Өзге тілшілер қимыл-әрекет пен қалып-күй етістіктерінен бөлек, негізгі лексика-грамматикалық топтарға (семантикалық кластарға) болмысты, үрдісті (процесс), қатынастарды т.б. білдіретін етістіктерді жатқызады. Мәселен, У. Чейф *қалып-күй мағынасы* бар (құрғақ болу), *процесс мағыналы* (кебу, құрғау), *әрекет ету* (әндету), *әрекет пен процесс* (кептіру, құрғату) сияқты мағыналары бар предикаттарды бөліп көрсетеді. Р. М. Гайсина * *болмыстық* және *қалыптасу* (статикалық және динамикалық); * *қимыл-әрекет*,

қалып-күй және қатынастар мағыналарын білдіретін етістіктер деп жіктесе, Г. А. Золотова етістіктің негізгі төрт тобын көрсетеді: *реляциялық, экзистенциалдық; статусалдық; акционалдық етістіктер*. Зерттеуші бұларды әрі қарай топшаларға бөлуге болады дейді [2].

Түркі етістіктерінің жекелеген лексика-семантикалық топтары Э. В. Севортян, Э. Р. Тенишев, А. А. Юлдашев, Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова, В. Ф. Вещилова, С. Арназаров, Г. К. Кулиев, И. Кучкартаев, М. В. Зайнуллин, Ф. А. Ганиев, Д. Г. Тумашева, М. Оразов, С. А. Рзаев, К. Халиков, М. Ваганов, К. Рахманбердыев еңбектерінде сипатталған. Түркі етістіктерін семантикалық тұрғыдан топтастыру мәселесін алғаш Н. К. Дмитриев (1952, 1962) қолға алып, былайша топтастырған болатын:

- сөйлеу (сөзжұмсам) мәнін білдіретін етістіктер;

- ойлау мәнін білдіретін етістіктер;
- қозғалыс мәнін білдіретін етістіктер;
- қимыл-әрекет мәнін білдіретін етістіктер [2].

Кейінірек жекелеген етістіктердің семантикасына қатысты мәселелерге, грамматикалық категорияларды монографиялық деңгейде зерттеуде ерекше көңіл бөлінеді. Түркі тілдері лексикасын тақырыптық тұрғыдан топтастыру проблемасына арналған К. М. Мусаевтың [4] еңбегі құнды деп саналады.

Түркі етістіктері В. Ф. Вещилова ұсынған классификация бойынша төртке бөлінеді: 1. субъектінің кеңістіктегі орын ауыстыруын білдіретін қозғалыс етістіктері; 2. субъектінің объектіге тигізетін әсерін білдіретін қимыл-әрекет етістіктері; 3. өмір сүру, тіршілік ету әрекеттерін білдіретін (тамақтану, көру, есту, иіс сезу, сөйлеу, сезіну, ойлау, т.б.) етістіктер; 4. табиғат құбылыстарына қатысты қолданылатын етістіктер [2].

Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктердің аффикстік жолмен жасалуын зерттеген Б.Б.Құлмағамбетова түбір етістіктерді: 1) адамның қозғалысы мен қимылын білдіретін етістіктер; 2) адамның ойлауы мен сезінуін білдіретін етістіктер; 3) адамның көңіл-күй ахуалын білдіретін етістіктер; 4) адамның тамақтану тәсілдерін білдіретін етістіктер; 5) адамның мінез-құлық қасиеттері мен бет-пішініндегі өзгерістерді білдіретін етістіктер; 6) дыбыстық-бейнелеуіштік сипаттағы етістіктер деп 6 топқа жіктесе, С. А. Рзаев өзербайжан әдеби тіліндегі етістіктерді: сөйлеу

етістіктері; ойлау етістіктері; көру етістіктері; есту етістіктері; күй-қалып етістіктері; қызмет-әрекет ету етістіктері; қозғалыс етістіктері; орын ауыстыру етістіктері деп сегіз топқа бөледі [2]. Мұндағы үшінші және төртінші топтардағы етістіктерді адамның сезу мүшелерінің қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды қабылдау әрекеттерін білдіретіндіктен, бір топқа біріктіруге болады. Сондай-ақ дәм сезу, иіс сезу мәнін білдіретін етістіктерді де осында қосқан жөн. Психология мен түркітанымдық еңбектерде де осылайша топтастырылу үлгісі орныққан [5; 6, 247, 255-290]. «Өзербайжан тілінің грамматикасында» етістіктер: қозғалыс, әрекет, сөйлеу, ойлау, көру, есту процестерімен байланысты және қалып-күй етістіктері деп топтастырылады. Қазақ тіліндегі етістік семантикасын М. Оразов арнайы зерттеді [7].

Түркі тілдерінің оғыз тобына жататын тілдердегі етістік семантикасын Г. К. Кулиев қарастырған [8]. Автор түркі тілдерінің оңтүстік-батыс тобындағы тілдердегі етістіктерді автор лексика-семантикалық топтарға (ЛСТ) жіктеп, кейбір етістіктердің семантикалық даму жолдарын анықтайды. Зерттеуші етістіктерді үлкен он бір топқа, олардың бірқатарын іштей бірнеше топшаларға бөледі: I. Қимыл-әрекет етістіктері ең үлкен топ болғандықтан, іштей бес топшаға жіктеледі:

1. Жасау, құрау, құрастыру әрекетін білдіретін етістіктер;
2. бұзу, құрту, қирату әрекетін білдіретін етістіктер;
3. ішінара өзгеру/өзгерту әрекетін білдіретін етістіктер;
4. затқа динамикалық әсер ету әрекетін білдіретін етістіктер;
5. тамақтану процесін білдіретін етістіктер;
- II. қозғалыс мағынасын білдіретін етістіктер;
- III. күй-қалып мағынасын білдіретін етістіктер;
- IV. табиғат құбылыстарын білдіретін етістіктер;
- V. психикалық қызмет (сөйлеу, қабылдау, ойлау, білу) және жадқа сақтау мағынасын білдіретін етістіктер;
- VI. эмоционалды күйді (көңіл-күйді) білдіретін етістіктер;
- VII. эмоционалды ахуалды (уайымдау, қайғыру т.б.) білдіретін етістіктер;

VIII. эмоционалдык қатынастарды білдіретін етістіктер;

IX. қалау-тілек мәнін білдіретін етістіктер;

X. сезім-сезіну мәнін білдіретін етістіктер;

XI. дыбыстау мәнін білдіретін етістіктер [8].

Қазақ ғалымдарының арасында етістіктерді семантикалық топтастыру мәселесіне қатысты бірізді пікір жоқ: А. Ысқақов етістіктерді 11 топқа [9], Ы. Маманов 7 ЛСТ-қа [7], М. Оразов 12 негізгі лексика-семантикалық топқа бөледі [7]. Осылардың ішінен М. Оразов ұсынған үлгіні келтірейік:

1. қимыл-әрекетті білдіретін етістіктер;
2. қозғалысты білдіретін етістіктер;
3. қатынас мәнін білдіретін етістіктер;
4. субъективті бағалауды білдіретін етістіктер;
5. табиғат құбылыстарын білдіретін етістіктер;
6. эмоцияларды білдіретін етістіктер;
7. сезімдерді білдіретін етістіктер;
8. туылу, пайда болу мәнін білдіретін етістіктер;
9. ойлауды білдіретін етістіктер;
10. сөйлеуді білдіретін етістіктер;
11. дыбыстауды білдіретін етістіктер;
12. күй-қалыпты білдіретін етістіктер.

Ф. А. Ганиев татар тіліндегі етістіктерді 11 ЛСТ-қа бөледі: қимыл-әрекет, қозғалыс, қатынас, сезімдік қабылдау, мінез-құлық, процесс, бейнелеу-еліктеу, күй-қалып, ойлау, сөйлеу, дыбыстау мәндерін білдіретін етістіктер [11]. М. В. Зайнуллин башқұрт етістіктерін 8 ЛСТ-қа жіктеген: қимыл-әрекетті, білдіретін етістіктер; қозғалысты, психологиялық және физиологиялық күйлерді, эмоциялар мен сезімдерді, сөйлеуді, ойлауды, бейнелеуіш-еліктеуіш және одағай мәнді, күй-қалыпты білдіретін етістіктер [2].

Башқұрт етістіктерін лексика-семантикалық топтастыру мәселесін зерттеуге В. Ш. Псянчин мен Ю. В. Псянчиндер де атсалысқан. Жоғары сынып оқушыларына арналған «Башқұрт тілі» оқулығында етістіктер:

1. қызмет-әрекетті (деятельность) білдіретін етістіктер;
2. қозғалысты білдіретін етістіктер;
3. процесті немесе әрекет ету процесін білдіретін етістіктер;
4. сөйлеуді білдіретін етістіктер;
5. тәрбиелеу мәнін білдіретін етістіктер;
6. дыбыстауды білдіретін етістіктер
7. бейнелеу мәнін білдіретін етістіктер;

8. күй-қалыпты білдіретін етістіктер;

9. ойлауды білдіретін етістіктер [12] деп жіктелген. Жоғарыда келтірілген классификацияларда бір дәлсіздік бар. Мағынасында *әрекет* пен *қызмет ету* (деятельность) семасы бар етістіктер бірнеше топқа шашырай орналастырылған, шындығында олар бір топты құрауы тиіс. Мысалы, қозғалыс, қимыл-әрекет, сөйлеу, ойлау етістіктерінің бәріне ортақ нәрсе – оларда әрекет немесе қызмет ету (деятельность) ұғымының болуы. Бұл топтардағы етістіктердің бәрі де адамның белгілі бір органы (басы, жүрегі, қолы, аяғы т.б.) арқылы жүзеге асырылатын жұмыстарды, яғни адамның әрекет-қызметін білдіреді. Мұнда сондай-ақ жануарлар әлемі мен табиғат құбылыстарына қатысты етістіктер де жатады. Сондықтан оларды бір топқа біріктіріп, «*Әрекет және қызмет ету мәнін білдіретін етістіктер*» деп атаған жөн. Осы ой психология, физика, философия, медицина салаларындағы еңбектерде және Ю. Д. Апресянның, Ю. В. Маньконың, М. Г. Усманованың лингвистикалық зерттеулерінде де нақтыланады. Мәселен, Ю. В. Манько бірнеше тілдегі «деятельность» сөзінің ауызекі және әдеби нұсқалардағы жұмсалымын семантикалық тұрғыдан қарастыра отырып, мынадай тұжырым жасаған: «деятельность» сөзі белгілі бір жұмыстың адамның, жануарлардың немесе табиғи күштер арқылы орындалу, атқарылу процесін танбайды; бұл қандай да бір органның жұмыс істеу процесі, оның барысында энергия жұмсалып, бір сипаттағы белсенділік көрініс береді. Ю. Д. Апресян адамды құрайтын негізгі жүйелерді, оның белгілі бір күй-қалыптары шоғырланатын, сондай-ақ қандай да бір әрекеттерді орындайтын мүшелерді анықтаған. Зерттеуші оларды осы жүйелерге, дене мүшелеріне, күйлерге немесе әрекеттерге сәйкес келетін «семантикалық примитивтер», яғни базалық, негізгі етістіктер деп атаған болатын. Психологтар адамның түрлі танымдық процестерін әрекет, қызмет ретінде анықтайды. А. В. Петровский, А. В. Брушлинский, В. П. Зинченколар аталмыш мәнге қатысты мынадай терминдерді қолданады: қабылдау – өзіндік ерекшеліктері бар әрекет, қабылдау – актив түрде өтетін процесс, оны басқаруға болады; танымдық әрекет (познавательная деятельность), ойлау әрекеті (мыслительная деятельность) мен сөйлеу әрекеттері (речевая деятельность) – адамның танымдық қызметін білдіреді, оның физиологиялық

негізін есту (слуховой) және қимыл-қозғалыс (двигательный) анализаторлары құрайды [6, 102, 133, 272, 274, 324]. Мәселен, белгілі бір жұмысты, әрекет немесе қызметті атқаратын органдарға: көз, құлақ, мұрын, тіл, тері, бет-жүз, тамақ, бас, жүрек, кеуде, дене т.б. дене мүшелері жатады. Адам – осы және басқа да органдардан құралатын күрделі жүйе. Адамның өмір сүруіне негіз болатын барлық қызмет-әрекеттер осы органдар көмегімен жүзеге асырылса, олардың жұмысы, қызметі, көрінісі мен сезілісі тілде етістіктердің алуан түрлі мағыналары мен мағыналық реңктері арқылы айшықталады. Демек адам өз көргені, естіген-білгені мен сезгенін түгелдей когнитивтік санасы арқылы електен өткізіп, тілдік санасында сақтайды. Төменде кейбір органдардың негізгі атқаратын қызметі, қимылды орындаушы субъектінің және оны көзбен көретін өзге адамдардың қабылдауындағы әрекеттері, яғни өзіне, өзге адамдарға тигізетін жағымды, жағымсыз және бейтарап әсерлері қазіргі қазақ тілі материалында ұсынылып отыр:

көз көреді: а) жағымды: күлімдейді, жайнайды, (жанар) ұшқындайды т.б.;

ә) жағымсыз: ақияды, шақыраяды, шақшияды, аларады, бақыраяды, қадалады, алынбайды, сұқтанады т.б.;

б) бейтарап: қарайды, бағады, жыпылықтайды, ұялады, қысылады т.б.;

құлақ естиді: а) жағымды: т.б.;

ә) жағымсыз: шуылдайды, қалқияды т.б.;

б) бейтарап: елендейді, тосылады, тындайды, салынады, асылады т.б.;

мұрын тыныс алады және иіс сезеді: а) жағымды: т.б.;

ә) жағымсыз: тыжыраяды, көтеріледі, түштияды, тыржияды, (танау) делдиді т.б.;

б) бейтарап: тартылады т.б.;

тіл сөйлеу әрекетін жүзеге асырады және дәм сезеді: а) жағымды: лебіз білдіреді, тілек айтады, т.б.;

ә) жағымсыз: қақсайды, тартылмайды, сыпылдайды, сыпсындайды, безеледі т.б.;

б) бейтарап: сөйлейді т.б.;

тері дем алады және сыртқы органның түрлі әсерлерінен қорғайды: а) жағымды: жұмсарады т.б.;

ә) жағымсыз: ашиды, дуылдайды, қызарады, қышиды, тітіркенеді, жиырылады, босайды, әжімденеді, қатайды, қатқылданады, мүйізденеді т.б.;

б) бейтарап: түлейді, жаңарады т.б.;

бет-жүз түрлі эмоционалдық күйлерді білдіреді: а) жағымды: алаулайды, нұрланады т.б.;

ә) жағымсыз: тыжырынады, сазарады, безереді, түнереді т.б.;

б) бейтарап: ұялады, құбылады т.б.;

тамақ ас өткізеді және дауыс шығарады: а) жағымды: ...

ә) жағымсыз: жыртылады, қырылдайды, айғайлайды, ауырады, жыбырлайды т.б.;

б) бейтарап: ішеді, жейді, кенеледі, жұтады т.б.;

бас ойлау әрекетін жүзеге асырады: а) жағымды: ойлайды т.б.;

ә) жағымсыз: «қақпайды», қатады, мәнгіреді, уайымдайды т.б.;

б) бейтарап: жұмыс істейді, ауырады, айналады, толғанады т.б.;

жүрек қан айналымын қамтамасыз етеді: а) жағымды: лүпілдейді, алып-ұшады, «жарылады» (қуанады) т.б.;

ә) жағымсыз: қағады, дүрсілдейді т.б.;

б) бейтарап: соғады т.б.;

кеуде тыныс алу органдарын сақтайды және қимыл-тірек аппаратының бір бөлігі қызметін атқарады: а) жағымды: көтеріледі т.б.;

ә) жағымсыз: керіледі т.б.;

б) бейтарап: ... ;

қол түрлі қимылдарды орындайды: а) жағымды: бұлғанады т.б.;

ә) жағымсыз: сумаңдайды, жыпылдайды, көтеріледі, ұрады, салып қалады, түртпектейді, сілтенеді т.б.;

б) бейтарап: қимылдайды, ұстайды, қысады, сермеледі т.б.;

аяқ қозғалыс және тірек қызметін атқарады: а) жағымды: жеңіл қимылдайды т.б.;

ә) жағымсыз: сілтенеді, көтеріледі т.б.;

б) бейтарап: жүреді, тұрады, жүгіреді т.б.

Бұл тізімді әрі қарай жалғастыра беруге болар еді, бірақ құрамында соматизмдер қызметін білдіретін етістіктері бар тіркестердің тура және ауыспалы мәнде жұмсалуды арнайы зерттеуді қажет ететін аса ауқымды тақырып болғандықтан, осы шағын шолумен шектелеміз.

Сөйтіп тілімізде етістіктер арқылы танбаланытын әрекеттерді функционалды-когнитивтік және семантикалық тұрғыдан сипаттау негізінде етістіктерді лексика-семантикалық топтастыру мәселесіне қатысты мынадай тұжырым жасауға

болады: тіліміздің сөздік құрамындағы барлық етістіктерді екі үлкен лексика-семантикалық топқа бөлуге болады:

1. *Қимыл-әрекет және қызмет мәнін білдіретін етістіктер;*

2. *Күй-қалып етістіктері.*

Бұл функционалды-семантикалық топтар іштей бірнеше лексика-семантикалық топшаларға (ЛСТ) жіктеледі. Бір тілдегі етістіктерді семантикасы бойынша лексика-семантикалық топтарға және топшаларға бөлудің маңызы зор. Етістіктердің өзге сөздермен меңгеріле байланысуы олардың мәндік мазмұнымен, яғни семантикасымен тығыз байланысты. Осыған орай әрбір ЛСТ пен ЛСТ-шалардың өзге сөздерді меңгеруі, басқа лексемалармен тіркесімділігі проблемасына қатысты өзіндік ерекшеліктері болады.

Біз XIV ғасырда жарық көрген қыпшақ әдеби жазба ескерткіші – Құтыбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасындағы етістік қолданысын оның түрлі соматизмдермен, адам интеллектісіне қатысты ұғымдар атауларымен тіркесі шеңберінде қарастырамыз. Бұл көркем шығарма тілін зерттеп, сөздігін түзген қазақ ғалымы А. Ибатов ондағы фразалық тіркестер мен Құтыб жасаған авторлық қолданыстарды (окказионализмдер) бөліп көрсетеді [13]. Аталмыш мұрағаттағы адамға қатысты ұғымдар атауларымен жасалған етістікті тұрақты тіркестерді былайша топтастырып беруге болады:

1. Нақты, деректі органдар атауларымен жасалған тіркестер;

2. Дерексіз, абстрактылы, интеллектілік ұғымдар атауларымен жасалған қолданыстар.

Нақты, деректі атаулармен жасалған тіркестер іштей былайша жіктеледі:

– **Бас** (баш) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *баш тутты (басқа шапты, бастан ұстады, мас қылды), башыңдын чықармаз (басынан шықармас, ұмытпас);*

– **Төбе** (төба) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *төбасын тешкай (төбесін тескей);*

– **Бауыр** (бағыр) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *Бағры күйді (бауыры күйді), бағрым бишүрді (бауырымды өртеді), бағырын тілді (бауырын тілді);*

– **Мойын** (бойун) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *бойнын үзді (мойнын үзді, өлтірді), бойун сундур (мойынсұндыр, мойындат);*

– **Бел** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *бел бағлады (бел байлады, бел буды, бір шешімге келді);*

– **Қол** (ел, кол) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *еліні тутғай (қол ұстасқай, келісімге келгей, жарарсса игі еді), еліг тутса (қол ұстасса, қол берсе, мақұл көрсе, ұнатса), елдің келса (қолдан келсе, істей алса), елін йүзінга урды (қолымен бетін басты, ұялды), қол қавшурды (қол қусырды), қолын тутты (қол (ұшы) берді, жәрдем берді);*

– **Бет-жүз** (йүз) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *йүзүм сувыны төкді (жүзімнің суын төкті, ұятқа қалдырды), йүзіні йыртты (жүзін жырты), йүз урды (бет бұрды);*

– **Жүрек** (йүрак) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *йүракін қан қылды (жүрегін қан қылды, азапқа салды), йүракінда от йанды (жүрегінде от жанды, мазасызданды, тынышсызданды), йүрак тебранді (жүрек тебіренді);*

– **Көз** (көз жасы) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *көз йашын ақтурды (көз жасын ағытты, жалады), көз тегмасун (көз тимесін), көзін ач (көзін аш, білмегенін білгіз, құпияны аш), көзінен қан ақты (көзінен қан ақты, зар еңіреді), көзін йумды (көзін жұмды, көргісі келмеді);*

– **Қан** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *қан төкті (қан төкті, өлтірді), қаны қайнады (қаны қайнады, қатты ашуланды), қанына бойалды (қанына боялды), қанын төкді (қанын төкті), көзінен қан ақты (көзінен қан ақты, зар еңіреді);*

– **Құлақ** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *құлақ тутты (құлақ асты, тыңдады);*

– **Тіл** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *тіл бағлады (тіл байлады), тіліңні тыд (тіліңді тый), тілін тебратті (тілін безеді);*

– **Іш** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *іч тутты (іш тутты), ічі күйді (іші күйді), ічинга от түшті (ішіне от түсті, қызғаныштан аласұрды).*

Дерексіз, абстрактылы (интеллектілік) ұғымдар атауларымен жасалған қолданыстарды былайша топтастыруға болады:

– **Жан** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *жан берді (жан тапсырды, өлді), жандын кечті (жан кешті, жанынан безді), жандын тойды (жаннан тойды, жанынан безді), жаны учты (жаны ұшты, шықты, өлді),*

– **Көңіл** (көңүл) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *көңүл бағлады (көңіл қойды, көңілі ауды), көңүл берді (көңіл берді, ыңғай берді, ықылас білдірді), көңүлні кесті (күдер үзді), көңүлі ачылды (көңілі көтерілді), көңүлін аутты (көңілін жұбатты), көңүлін авлады (көңілін аулады), көңүлін тыдды (көңілін суытты, күдер үздірді), көңүлінің отын үчүрды (көңілінің отын өшірді, су сепкендей басты), көңүлі тарықды (көңілі торықты, тарылды), көңүлі чөкті (көңілі басылды), көңүл алдурды (көңіл алдырды), көңүлі йумшады (көңілі жұмсарды, мейірі түсті);*

– **Мейір** (мекір) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *мекірі түшті (мейірі түсті);*

– **Рай** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *рай урды (рай берді, шырай танытты);*

– **Рахым** (рахім) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *рахім қылды (рахым қылды);*

– **Сабыр** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *сабыры йырады (сабыры кетті, таятсызданды), сабыр қылды (сабыр қылды);*

– **Үміт** атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: *умынчын кесті (үмітін кесті), умынчын үзді (үмітін үзді);*

– **Ақыл** (*ақлы) атауымен жасалған етістікті фразеологизмдер: **ақлы кітті (ақылынан адасты).*

Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексиканы этнолингвистика тұрғысынан зерттеген Б. Сағынова «Сөз мағынасының кеңеюі, сөздердің семантикалық өрісінің бір-бірімен ұласуы, олардың тілдегі белгілі бір құбылысты, атауды білдірудегі бір-бірімен тура немесе жанама байланысын, адамның дүниені ақыл-ойы арқылы тану процесінің бір қырын *соматизмдер* арқылы танытады» деп, олардың қатарына *көз, көкірек, жүрек, құлақ, кеуде, іш* т.б. лексемаларды жатқызады [14, 13].

Сонымен сөздердің мәндік сипаттамалары синхрония және диахрония тұрғысынан алғанда едәуір ерекшеленеді. Қазіргі кезде негізінен бір мағынасы бар деп саналатын лексеманың этимологиялық жағынан бірнеше мағынасы болуы ықтимал. Алайда олардың бөрі кеңістік жағынан да, уақыт жағынан да мәтін шеңберінде шектелген жазба ескерткіш материалында қамтылуы мүмкін емес, сондықтан тіл тарихын зерттегенде

бір дәуірде жарық көрген бірнеше мұраның деректерін салыстыра қарастырудың берері көп. Ал бізден жеті ғасырға жуық уақыт алшақ тұрған көненің көзі тіліміздің диахрониялық эволюциясын көрсететін, яки түп-бастауларымызбен жалғастыратын арна ретінде танылса, ондағы әрбір тұлғаға, сөзформаға жүктелген семантикалық жүк назардан тыс қалмауы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. *Серебренников Б.А.* Сводимость языков мира, учет специфики конкретного языка, предназначенность описания // Принципы описания языков мира. М.: Наука, 1976. С. 7-52.

2. *Усманова М.Г.* Функционально-семантическая классификация глаголов башкирского языка. Монография. Уфа: РИО РУНМЦ, 2002. 212 с.

3. *Кильдибекова Т.А.* Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1985. 159 с.

4. *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М.: Наука, 1975. 357 с.

5. *Юлдашев А.А.* Глаголы чувственного восприятия в тюркских языках. М.: АН СССР, 1961. С. 294-322.

6. *Общая психология.* М.: Высшая школа, 2005. 456 с.

7. *Оразов М.* Семантика казахского глагола (опыт семантической классификации): Дис. ... д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1983. 415 с.

8. *Кулиев Г.К.* Семантика глаголов в тюркских языках: Дис. ... д-ра филол. наук. Баку, 1992. 307 с.

9. *Бисқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991.

10. *Маманов И.* Етістік. Алматы: Ғылым, 1966.

11. *Ганиев Ф.А.* Семантические разряды глаголов татарского языка // Исследования по татарскому языкознанию. Казань, 1984. С. 75-84.

12. *Псянчин Ю.В.* Учебник башкирского языка. Уфа, 2001. 236 с.

13. *Ибатов А.* Құтбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі (XIV ғасыр). Алматы: Ғылым, 1974. 278 б.

14. *Сағынова Б.* Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика (этнолингвистикалық зерттеу): Филол. ғ. канд. ... авторефераты. Алматы, 1999. 26 б.

Резюме

Статья посвящена проблемам лексико-семантической классификации глаголов в тюркских языках. Автором предложена функционально-семантическая классификация глаголов на материале кипчакского письменного памятника XIY века «Хусрау уа Шырын» Кутуба.